
MISCEL·LÀNIA

ARTICLES

Indústria agroalimentària, desenvolupament rural i gènere a l'Amèrica Llatina: treball i vida quotidiana de les dones assalariades de Santa Rosa (Mendoza, Argentina)¹

Soledad Morales i Pérez

Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Geografia
08193 Bellaterra (Barcelona), Spain
Soledad.Morales@uab.es

Data de recepció: juny 1998
Data d'acceptació: gener 1999

Resum

Aquest estudi analitza el treball de les dones en una de les indústries tradicionalment localitzades en les àrees rurals: les indústries agroalimentàries. L'estudi s'ha basat en el treball de camp realitzat en una àrea rural en crisi de la província de Mendoza (Argentina), el departament de Santa Rosa, un departament considerat de marge, no només per la seva localització territorial, sinó també per la seva situació social i econòmica. Des de l'enfocament de gènere s'analitza el paper de les dones en el desenvolupament agroindustrial, tant des de la perspectiva productiva com reproductiva, així com la repercussió del treball productiu en la supervivència de les famílies i en les relacions de gènere.

Paraules clau: gènere, indústria agroalimentària, desenvolupament rural.

Resumen. *Industria agroalimentaria, desarrollo rural y género en América Latina: trabajo y vida cotidiana de las mujeres asalariadas de Santa Rosa (Mendoza, Argentina)*

Este estudio analiza el trabajo de las mujeres en una de las industrias tradicionalmente localizadas en las áreas rurales: las industrias agroalimentarias. El estudio se ha basado en el trabajo de campo realizado en una área rural en crisis de la provincia de Mendoza (Argentina), el departamento de Santa Rosa, un departamento considerado de margen, no sólo por su localización territorial, sino también por su situación social y económica. Desde el enfoque de género se analiza el papel de las mujeres en el desarrollo agroindustrial, tanto des de la perspectiva productiva como reproductiva, así como la repercusión del trabajo productivo en la supervivencia de las familias y en las relaciones de género.

Palabras clave: género, industria agroalimentaria, desarrollo rural.

1. Aquest article és un resum actualitzat de la memòria de recerca de l'autora, titulada *Indústria agroalimentària, gènere i desenvolupament rural a Amèrica Llatina. El cas del departament de Santa Rosa (Mendoza, Argentina)*, presentada al departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona el mes de setembre de 1996. La investigació es va desenvolupar dins els projecte d'investigació PB93 0846 «Contexto regional y relaciones de género en la reorientación de las áreas rurales en España. Un análisis desde la geografía».

Résumé. *Industries agro-alimentaires, développement rural et genre en Amérique Latine: travail et vie quotidienne des femmes salariées de Santa Rosa (Mendoza, Argentine)*

Cet étude analyse le travail des femmes dans une des industries traditionnellement localisés dans les régions rurales: les industries agro-alimentaires. L'étude s'appuie dans le travail de terrain réalisé dans une des zones rurales en crise de la région (province) de Mendoza (Argentine), le département de Santa Rosa, un département considéré comme «marge» non seulement par sa localisation territoriale mais aussi par sa situation sociale et économique. Grâce à l'approche de genre il a été possible d'analyser le rôle des femmes dans le développement agro-industriel autant dans la perspective productive comme dans la reproductive, ainsi que les répercussions du travail productif dans la survivance des familles et des rapports de sexes.

Mots clé: genre, rapport de sexes, industrie agro-alimentaire, développement rural.

Abstract. *Agribusiness, rural development and gender in Latin America: work and daily life of working women in Santa Rosa (Mendoza, Argentina)*

This study analyses women's work in one of the most traditional industries located in rural areas: food processing industries. The fieldwork was realised in a rural area in crisis of the Mendoza's province (Argentina): the department of Santa Rosa, considered a margin department not only for its geographical location but also for its social and economical situation. From the gender perspective we analyse women's role in agribusiness development both from producte and reproductive dimension and also the effect of productive work in families subsistence and in gender relations.

Key words: gender, agribusiness, rural development.

Sumari

1. Introducció

En el transcurs de les últimes dècades, hem assistit a la consolidació d'un nou règim mundial d'acumulació, les conseqüències del qual encara estan en procés de maduració. L'agroindústria ha tingut un paper fonamental en la internacionalització del capital amb la del que alguns autors han anomenat ja com el *nou règim alimentari mundial*, però també ha estat i és un agent en la modernització i la reestructuració dels espais rurals a nivell internacional.

De fet, la integració de l'agricultura als complexos agroindustrials (tant dels dominats pel capital multinacional com els de caràcter nacional o local) i les polítiques estatals (reformes agràries, polítiques d'ajust, etc.) han estat uns factors clau per entendre les direccions preses pel desenvolupament rural i les qüestions agràries i rurals en els últims temps a l'Amèrica Llatina. La difusió de noves tecnologies i *inputs* aplicats a l'agricultura (com llavors, agroquímics, maquinària, biotecnologia, etc.) i els processos de concentració i especialització productiva, amb la consegüent emfatització de l'abandonament de l'agricultura i assalariació de la pagesia, són una de les conseqüències espacials i socials més destacables d'aquesta integració. Tots aquests processos han contribuït a l'emergència de noves formes de proletarització i d'explotació dels camperols com la *descampesinización*² (Kay, 1995; Teubal, 1995), així com una incipient pauperització de la societat rural llatinoamericana. La realitat social i territorial de les àrees rurals de l'Amèrica Llatina, plena de conflictes violents i pobresa, i amb serioses diferències de gènere en el desenvolupament, demostra la tendència cap a l'agudització dels desequilibris i un futur cada cop més incert (Marchena, 1995).

Les famílies treballadores, i especialment les dones, han tingut un paper essencial en l'amortiment dels costos socials provocats per les polítiques neoliberals i el deteriorament de les condicions de vida en general. La intensificació de la seva participació en les activitats de mercat; l'increment del volum del treball domèstic i la incorporació de noves activitats en aquest àmbit, així com els canvis en els llaços de solidaritat entre familiars i amics, han estat els factors que han pogut permetre a les famílies sobreviure en un ambient de crisi econòmica i social a l'Amèrica Llatina (Barbieri i Oliveira, 1989).

En un context de crisi agrària, el treball femení en les indústries agroalimentàries es conforma com un element important i fins i tot imprescindible per a la supervivència de moltes unitats familiars del món rural. Les dones camperoles, doncs, troben en el treball assalariat, en l'agroindústria, una sortida per intentar superar la reestructuració i la crisi dels seus espais. La contribució de les dones en la construcció d'espais rurals agroindustrials i en la consolidació de la internacionalització de la indústria agroalimentària, però, ha estat determinada per les estructures de gènere i les seves relacions de poder, de manera que el desenvolupament agroindustrial de les regions té unes dimensions de gènere que calen investigar.

Davant aquest context cal plantejar-se una sèrie de preguntes bàsiques que aquest treball intenta respondre: «quin tipus de desenvolupament han potenciat les indústries agroalimentàries i quines sortides laborals ofereixen per a les dones rurals en un determinat context territorial», «de quina manera les relacions de gènere influeixen en el comportament laboral de les dones», «de quina manera és important el treball agroindustrial femení per a la subsistència familiar?» i per canviar les estructures de gènere?».

2. Aquest terme vol exemplificar l'expulsió continuada dels camperols de la producció agrària.

2. Agroindústria i desenvolupament rural des d'una perspectiva latinoamericana

Les indústries agroalimentàries han estat una de les branques d'activitat localitzades tradicionalment en el medi rural, especialment quan han sorgit i depenen de la producció agrària local i es conformen, segons alguns autors, com uns pols de desenvolupament regional amb gran potencial (Albero, 1994; Sanz Cañada, 1991; Tio, 1992).

Des del punt de vista geogràfic, el comportament espacial de les indústries agroalimentàries no segueix pas unes direccions homogènies, ja que les seves característiques són heterogènies i les seves necessitats, molt complexes (Juan i Fenollar, 1978; Wallace, 1983). En general, però, els costos de les primeres matèries, els de processament (costos de capital, treball i energètics) i els de distribució es conformen com els tres grups majoritaris en la determinació de la *localització industrial* (Greig, 1984). Per altra banda, existeixen certs elements externs al mateix sistema agroalimentari que influeixen de forma decisiva en la seva configuració com a sistema espacial. Els més importants són, sense cap mena de dubte, les institucions públiques i, més específicament, les seves polítiques econòmiques, financeres i de planificació, i per descomptat, les unitats familiars, enteses com a consumidores però també com a productores i reproductores de la força laboral ocupada en la indústria agroalimentària (Porter, 1990). *El potencial agropecuari de les regions* continua essent una variable explicativa en l'atracció i consolidació de certes activitats agroalimentàries en àrees rurals, especialment les de primera transformació, on els productes agrícoles segueixen representant un percentatge majoritari en l'estructura dels costos de producció (figura 1).

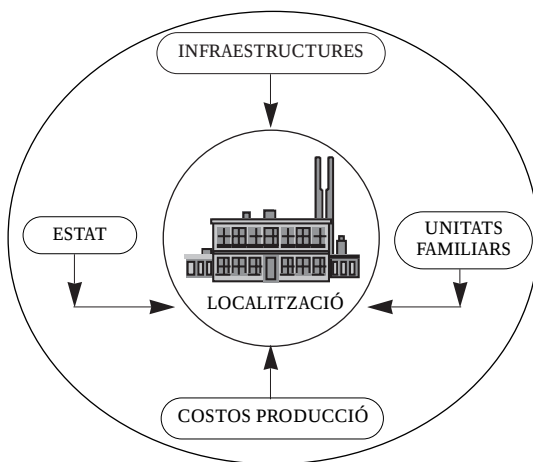

Figura 1. Factors de localització de la indústria agroalimentària en àrees rurals.
Font: elaboració pròpia a partir de Greig (1984) i Porter (1990).

El desenvolupament agroindustrial de l'Amèrica Llatina al llarg de la segona meitat d'aquest segle ha estat capaç de crear complexos espacials agroindustrials a través de dinàmiques tant endògenes com exògenes. El potencial agropecuari de les àrees rurals ha estat el punt d'origen d'una agroindustrialització endògena de caràcter nacional, encara que les polítiques aperturistes dels governs, així com el potencial agrari i l'existència d'una mà d'obra necessitada d'alternatives laborals i ingressos econòmics, han estat els factors d'atracció per a la implantació física d'empreses agroexportadores de capital multinacional³ (Burbach i Flynn, 1980; Hefferman i Constance, 1994; Llambi, 1990; Reynolds, 1993). De fet, la transnacionalització és la característica més representativa de l'agroindústria llatinoamericana, la qual no ha tingut lloc només a través de l'actuació directa del capital internacional, sinó també a través de l'absorció o subcontractació dels complexos agroindustrials nacionals per part del gran capital agroindustrial (Teubal, 1995). Amb tot, l'associació de la producció agrícola amb la manipulació i el processament agroindustrial destinat principalment al mercat internacional ha fet del món rural llatinoamericà un component bàsic del sistema agroalimentari mundial i de la divisió internacional del treball⁴.

De fet, els governs llatinoamericans han vist en l'agroexportació una manera de sanejar les seves economies (millorar la balança de pagaments), però també d'intentar resoldre la conflictiva situació econòmica i social de les àrees rurals (entre d'altres coses reduir l'èxode massiu de camperols cap a les grans

3. La descentralització productiva provocada per la reestructuració del capital agroindustrial internacional ha fet de les àrees rurals el lloc adequat per a la localització de les seves indústries. Estudis recents han demostrat com el potencial agropecuari de les regions i els recursos humans, especialment la mà d'obra barata i necessitada d'alternatives laborals, s'han conformat com els factors d'atracció en la difusió en àrees rurals d'agroindústries de caràcter multinacional (Gouveia, 1990; Stanley, 1993).
4. El concepte de *sistema agroalimentari* ha patit contínues transformacions des que va ser introduït per primera vegada per Davis i Goldberg. Ells el definiren com: «La suma total de totes les operacions incloses en la manufactura i distribució dels *inputs* agrícoles; les operacions de producció de l'explotació; emmagatzament; processament i distribució dels productes i els *items* produïts pels agricultors» (Davis i Goldberg, 1957). En aquesta definició també s'inclouen les institucions i els acords que afecten i coordinen les diferents etapes del flux de béns. Però aquesta definició ha estat interpretada de manera diferent segons els interessos dels mateixos investigadors. De forma bàsica, però, el sistema agroalimentari es podria definir, segons Malassis, com: «el conjunt d'activitats destinades a la formació i distribució dels productes alimentaris i, en conseqüència, al compliment de la funció d'alimentació humana en una societat determinada» (citada Sanz Cañada, 1994). Però el sector agroalimentari, definit com un subsistema espacial implicat en la provisió de productes d'origen vegetal i animal, és conformat per la *unió de diferents subsectors* amb unes relacions internes purament comercials, el punt central del qual està ocupat per l'agricultura (Maas i Cardol, 1984). L'estatge anterior seria ocupat per les indústries destinades a la producció d'*inputs* agrícoles i el posterior, per les dedicades al seu processament. Finalment, trobaríem les indústries destinades a la distribució i comercialització dels productes. Evidentment, el sistema agroalimentari global es refereix a la mundialització d'aquests complexos (Friedmann, 1991 i 1993; McMichael, 1993).

ciutats). Des del punt de vista estructural, la prolongació del procés productiu i el valor afegit als productes agraris a través de la seva manipulació i transformació agroindustrial, així com el potencial multiplicador de l'activitat agroindustrial en l'economia, s'han considerat com les grans aportacions de l'agroindústria a la construcció d'un espai rural econòmicament articulat (Silla, 1994). De totes maneres, la idea més emfatitzada per les polítiques de desenvolupament és que l'associació de l'agricultura als complexos agroindustrials provoca (com ja ho va fer als països més industrialitzats⁵) una modernització productiva i un progrés tecnològic de l'agricultura camperola i, per tant, ajuda a la seva incorporació d'una forma competitiva a l'economia de mercat (CEPAL, 1995).

La preocupació per l'economia camperola és una qüestió central en les polítiques de desenvolupament rural llatinoamericanes. Tradicionalment, l'economia camperola havia estat la gran proveïdora d'aliments per als mercats nacionals, però l'incessant desenvolupament agroindustrial de caràcter exportador i el canvi dels costums alimentaris de les classes mitjanes i altes urbanes (amb una demanda més elevada de productes alimentaris processats d'alts components d'importació) va produir la seva marginació econòmica i també social i també va posar en perill la *seguretat alimentària* del «graner del món» (Friedmann, 1993). Actualment, però, l'associació de la producció camperola a una indústria agroalimentària de caràcter endogen s'ha considerat com el mecanisme per incorporar, tal com havíem dit, els camperols a l'economia de mercat, però també un mitjà per millorar i potenciar la producció interna d'aliments (Ablan Flórez, 1991; Machado, 1991).

L'agroindústria considerada com un agent de desenvolupament, com proposa Machado, pot convertir-se (i ha de convertir-se perquè el desenvolupament rural sigui complet i harmònic) no només en promotora del canvi econòmic, sinó també del canvi social fins al punt de poder alterar les relacions de poder entre els agents productius, socials i polítics locals i regionals (Machado, 1991). És evident, doncs, que el desenvolupament agroindustrial no és un procés ni socialment ni territorialment neutre, però tampoc és neutre políticament. La seva contribució als canvis socials dependrà del tipus de desenvolupament agroindustrial dins l'aparell productiu, però, sobretot, de l'actitud de l'Estat i les seves polítiques de desenvolupament vers els agents socials.

3. Agroindústria i gènere: omplint buits

Hem vist en l'apartat anterior com s'ha considerat el desenvolupament agroindustrial com un motor de canvi social, econòmic i polític de les àrees rurals. Aquests discursos, però, adopten només les categories socials de l'estructura de classes i no han desconsiderat la dimensió del gènere ni en els processos de desenvolupament ni en els sistemes productius. Tant Whatmore com Sachs

5. Vegeu Fitzimmons (1986) i Whatmore (1994b).

consideren que les relacions de gènere són una dimensió principal en els processos de reestructuració i canvi del sistema alimentari, ja que les dones han tingut i tenen un paper central, tant en la producció d'aliments (agricultura) com en la seva transformació (no només industrial sinó també domèstica), com a empresàries i sobretot com a treballadores de les indústries agroalimentàries (Sachs, 1991 i 1996; Whatmore, 1994b; Kleysen, 1996).

En el pla productiu s'ha demostrat com, tant en els països desenvolupats com en els que són en vies de desenvolupament, l'assalariament de les dones en la indústria agroalimentària es realitza dins d'una marcada divisió sexual del treball que relega les dones a ser una mà d'obra barata, desqualificada i captiva. El treball assalariat de les dones dins de les indústries agroalimentàries es localitza en treballs temporals i en aquelles tasques menys qualificades de la cadena productiva i per descomptat les menys remunerades i evidentment fora dels estatges de gestió i decisió (Apostole i Thiessen, 1992; Arizpe i Aranda, 1986 i 1989; Domingo i Viruela, 1997; Hacker, 1978; Mbilinyi, 1990; Prados, 1997; Sachs, 1991; Wolf, 1992; Zavella, 1987). La manualitat, la destresa, l'artesanilitat són les característiques definitòries del treball de la dona en l'agroindústria, característiques associades amb un imaginari femení definit tradicionalment pel patriarcat.

De fet, la pròpia estructura patriarcal de la societat, que considera sempre com a secundari o complementari el salari femení, així com la pròpia pobresa de les unitats familiars, han estat els punts de suport bàsic per entendre l'acceptació de les condicions laborals a les quals les dones estan subjectes. Meier, referint-se a les treballadores de les indústries de les flors a la sabana de Bogotá (Colòmbia), les descriu de la manera següent: «Las condiciones laborales en la producción orientada al mercado mundial son de tal naturaleza que solamente las más capaces sobreviven. Impera el darwinismo social progresivamente acentuado» (Meier, 1995: 282). Però, malgrat tot, el treball en les indústries agroalimentàries internacionals és un dels més cercats i sol·licitats per les dones, ja que es conforma com un dels ingressos bàsics per a la subsistència de la unitat familiar (Medrano, 1982).

Segons el feminisme socialista, la participació de la dona en els sistemes de producció no es pot entendre sense tenir en compte les relacions de gènere dins de la unitat familiar, i més especialment la divisió sexual del treball determinada per aquestes relacions de poder. Estudis sobre la participació de la dona en el mercat laboral (especialment en àrees urbanes) han demostrat com les «obligacions domèstiques» limiten l'ús de l'espai per part de les dones. La menor *mobilitat espacial* de les dones limita, per tant, les seves possibilitats laborals (Garcia Ramon i altres, 1995; Pratt i Hanson, 1991; Rose i Chicoine, 1991). Però, encara més, la participació en l'esfera pública depèn també del *cicle de vida i de les necessitats familiars*, amb la qual cosa queda clar que els estudis sobre el rol laboral de la dona *demanen una inclusió en l'esfera domèstica, en l'àmbit de la llar i de la unitat familiar, per entendre de quina manera les relacions de gènere modelen com i quan les dones s'incorporen al mercat laboral* (figura 2).

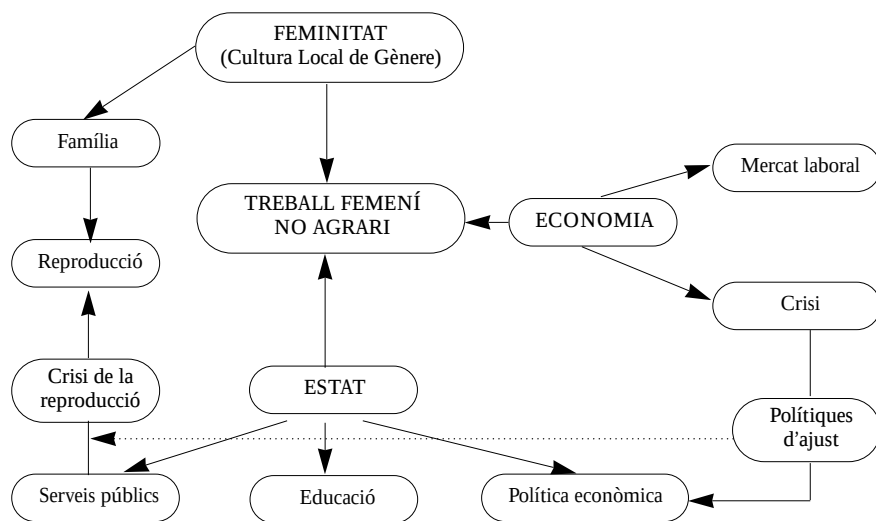

Figura 2. Elements de treball femení no agrari.
Font: elaboració pròpia.

Els pocs estudis realitzats sobre el mercat laboral rural des d'una perspectiva de gènere posen de manifest també la importància del context espacial, especialment de la recerca de les característiques específiques i diferenciadores dels espais. Little i Sabaté mostren empíricament com les oportunitats laborals en les àrees rurals són molt restrictives i tendeixen a concentrar-se en sectors tradicionalment feminitzats (manuals o de serveis) i en els nivells professionals més baixos (Little, 1991; Marsden i Little, 1990; Sabaté, 1992). Però, encara més, en constatar la quasi exclusivitat femenina del treball domèstic, descobreixen una de les característiques socials més destacades actualment pels sociòlegs rurals: la idealització del món rural (*rural idyll*) també incorpora una «mitificació» de la feminitat (Little i Austin, 1996; Whatmore, 1994). La manca de serveis públics amb l'absència de transports o, més important, d'institucions dedicades a l'atenció als infants i a les persones grans (enteses com a responsabilitats de les dones) i de sanitat, no només són un handicap per a la incorporació de les dones al món laboral, sinó que les «clausuren» «justificant» al domini de la llar. L'Estat, doncs, com a responsable de la provisió d'aquests serveis, es conforma com un potenciador de la subordinació femenina i la desigualtat en les relacions de gènere i, en el cas llatinoamericà, com el productor de l'anomenada *crisi de la reproducció*.

Veiem, doncs, com el desenvolupament agroindustrial no es pot entendre només des del punt de vista de l'estructura de l'economia agrària. Cal tenir una visió més integradora que entengui i expliqui la connexió (tradicionalment dicotomitzada) entre l'esfera productiva i la reproductiva, entre l'espai públic i l'espai domèstic. El gènere és un dels elements clau per entendre el

sistema agroalimentari, en el qual les dones no només participen com a consumidores, sinó també com a treballadores. Aquesta nova dimensió ha estat moltes vegades oblidada per la geografia (en tots els seus enfocaments), especialment a l'Amèrica Llatina, on la geografia del gènere és encara una disciplina en procés de consolidació⁶. D'aquesta manera, es fa necessari ampliar les perspectives de la geografia del gènere cap a noves temàtiques i contribuir, així, al reconeixement del paper de la dona en els processos de desenvolupament i en la configuració espacial del territori.

4. Metodologia: alguns apunts

És ben cert que moltes geògrafes han afirmat que no existeix una metodologia pròpiament feminista (Baylina, 1997), de fet, el Grup d'Estudi de Geografia i Gènere de la IBG, descriu la investigació geogràfica feminista com a multifacètica i complexa, on els mètodes varien i depenen tant dels objectius de la investigació, de la seva localització i de l'audiència com també dels interessos dels investigadors i de les investigadores, les seves creences i el seu posicionament (WGSG, 1997). La geografia feminista ha demostrat la necessitat d'introduir-se en l'esfera domèstica per descobrir la naturalesa de les relacions de gènere i la distribució dels rols i del poder per comprendre el comportament de la dona en l'esfera pública. A més, el seu posicionament ideològic, contrari a l'androcentrisme i a la neutralitat expressat per les anàlisis tradicionals en geografia, juntament amb altres problemes d'informació, com la inexistència o la mala qualitat de dades estadístiques, són elements que obliguen a la utilització d'una metodologia d'investigació molt concreta, la metodologia qualitativa. D'aquesta manera, *l'entrevista en profunditat*, una eina ja consolidada en la nostra ciència, ha estat la base principal de la nostra anàlisi, la qual no només ens ha ajudat a interpretar les relacions de gènere dins de la unitat familiar, sinó que, a més, ens ha permès matisar la manca d'informació quantitativa⁷.

6. La geografia del gènere ha entrat a l'Amèrica Llatina d'una forma molt lenta i tardana. Malgrat que la geografia existeix com a disciplina a la majoria dels països de la regió, aquest enfocament, prou consolidat ja als països desenvolupats, no ha trobat fàcilment un espai ni en les investigacions ni en les acadèmies llatinoamericanes. En paraules de les investigadores pioneres en la geografia del gènere a l'Argentina: «en la vida cotidiana de la comunidad académica de América Latina, la investigación sobre la mujer tiene dificultades para ser reconocida en el estatus académico que les corresponde» (Colombara, 1992). Per veure una anàlisi més exhaustiva sobre la temàtica de les anàlisis de geografia i gènere a llatinoamèrica, vegeu Morales, 1997.
7. La manca d'estadístiques sobre les activitats econòmiques de les dones o el subregistre femení en les existents és un handicap sempre important per als estudis feministes. Específicament per a les relacionades amb la població activa, la mateixa definició de «població treballadora» així com l'autocatalogació de les dones com a «mestresses de casa», ha provocat disfuncionalitats en les anàlisis i ha reiterat la invisibilització femenina en l'espai públic (Wainerman i Giusti, 1994). La metodologia qualitativa s'ha comportat com un contrapunt crític d'aquesta invisibilitat i ha demostrat la importància de la presència femenina en les activitats productives, a més de descobrir les connexions entre l'esfera pública i la privada.

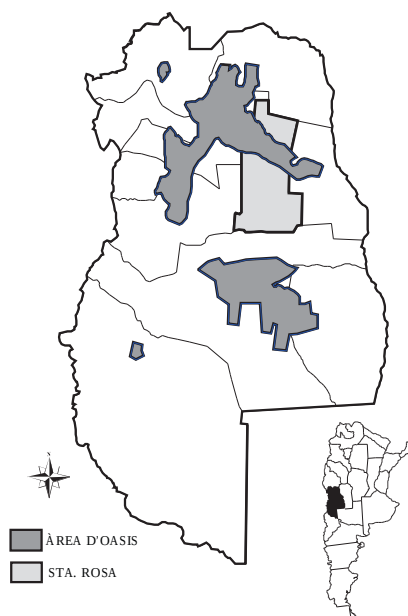
Així, hem utilitzat les entrevistes en profunditat i els qüestionaris com a eines metodològiques bàsiques. Hem entevistat vint-i-tres dones treballadores de les tres indústries agroalimentàries més importants del departament de Santa Rosa, catorze de les quals hem utilitzat per elaborar aquest article⁸. Per a la indústria Lanín (l'única de capital nacional, primer de tot propietat de Fruticom i després de Nestlé), localitzada a Las Catitas i dedicada a la conserva de fruites i vegetals per a l'exportació o bé per a marques alimentàries internacionals (Orlando Food Products Corporation), s'han entrevistat un total de vuit treballadores. Per a l'empresa Frutasán (La Dormida), d'origen familiar i dedicada a l'assecamment de fruites, s'han entrevistat tres de les seves treballadores (una de les quals és encarregada) i, per a la Cooperativa Frutihortícola de la Dormida, amb la mateixa activitat que l'anterior, s'han entrevistat també tres de les seves operàries.

Hem de tenir en compte que aquest estudi es refereix a l'experiència d'un nombre concret de dones en un espai-temps també concrets. Per tant, aquest estudi de cas no pretén ser representatiu de l'experiència de tota la població femenina assalariada de les indústries agroalimentàries. En el seu rerefons no es troben intencions de globalització i generalització total, sinó bàsicament d'anàlisi exhaustiva i en profunditat d'experiències particulars. A més, s'ha de reconèixer que la mostra no és aleatòria, sinó que segueix els principis epistemològics sintetitzats en el marc teòric (estudi de les relacions de gènere dins la unitat familiar i la seva connexió amb el tipus de participació femenina en el mercat laboral rural), per la qual cosa representa principalment dones amb càrregues familiars (casades o no) en diferents moments del seu cicle de vida que tenen un nexa en comú: ser treballadores assalariades a les indústries agroalimentàries del departament de Santa Rosa.

5. El departament de Santa Rosa, un districte agroindustrial

La província de Mendoza forma part de la regió de Cuyo que, en etimologia indígena, significa «desert de pedra i sorra». El llenguatge indígena ha definit de forma molt precisa les característiques ambientals d'aquesta regió. *Els Oasis*, unes àrees irrigades on es concentra l'activitat socioeconòmica, i la *seva especialització vitivinícola i agroindustrial*⁹, la columna vertebral del seu desenvolupament i creixement econòmic i de la seva transformació en una economia regional agroindustrial (Anastasi, 1991; Zamorano, 1992), són les dues particularitats més destacades de l'espai de Cuyo i de Mendoza (vegeu el mapa 1).

8. Per a la memòria de recerca es van utilitzar divuit de les vint-i-tres entrevistes esmentades, així com les dues realitzades als gerents de les indústries Lanín i la Cooperativa Frutihortícola de la Dormida. Per límits d'espai i per fer aquest article més sintètic i entenedor hem utilitzat només aquelles entrevistes a dones assalariades en les indústries agroalimentàries, descartant les realitzades en el si d'un projecte de desenvolupament agroindustrial dirigit a les dones de Santa María de Oro (departament de Rivadavia).
9. Segons dades exposades per Furlani i Manchón, Argentina es troba entre els cinc productors vitivinícoles més grans del món, i Mendoza representa el 70% de la superfície conreada i el 65% de la producció de raïm i vi (Furlani de Civit i Gutiérrez de Manchón, 1996).

Mapa 1. Localització del departament de Santa Rosa i la Mendoza dels Oasis.

El departament de Santa Rosa, la nostra àrea d'estudi, és considerat un *departament de marge*, no només per la seva localització (en el límit oriental de l'Oasi de Mendoza), sinó també per les seves característiques socioeconòmiques. Aquest departament, amb una de les proporcions més altes de població rural de la província (el 56,6% de la població), es caracteritza per una aguda crisi econòmica i social, però especialment per la gran absència de serveis públics¹⁰.

A Santa Rosa, l'agricultura, dominada pels conreus de vinya, fruiters (préssec i pruna) i productes d'horta ha estat el punt d'origen per a la creació d'activitats agroalimentàries de primera transformació (producció de vins de taula i assecat de fruites i conserves vegetals). Aquesta activitat agroalimentària ha de ser considerada com un sector de forta tradició a tota la província de Mendoza i també als seus departaments, com Santa Rosa.

10. La gran manca comentada és clarament exemplificada si tenim en compte l'oferta docent per als primers nivells de l'educació (preprimari i primari). Per al total del departament existeix una oferta de 2.973 places, mentre que la població total entre 0-14 anys és de 5.146 persones. A més, tenint en compte que el departament de Santa Rosa presenta una població analfabeta del 8,21% (el doble de la provincial), les perspectives de futur són cada cop més difícils de preveure. Entre els indicadors socials destaca la mortalitat infantil, que l'any 1991 era de 22,3 per al conjunt de la província i 34,76 per al departament de Santa Rosa (Censo Nacional de Población y Vivienda, 1991).

Aquesta tradició agroindustrial a la província ha produït una estructura territorial, econòmica i social que ha donat lloc al sorgiment del que nosaltres hem anomenat un *districte agroindustrial*¹¹, del qual el departament de Santa Rosa forma part. En l'estructura agroalimentària de Santa Rosa, formada per divuit empreses amb una importància de les de caràcter familiar, coexisteixen dues forces productives diferents. Una d'aquestes forces és de caràcter endogen, composta per les empreses familiars (dotze de les divuit) i les cooperatives (cinc de les divuit), i una altra que és exògena, exemplificada per una empresa de capital nacional (anteriorment en mans de la multinacional Nestlé) i amb una gran activitat exportadora, l'empresa Lanín. Aquestes dues indústries es comporten de forma diferent sobre el territori i mantenen, al mateix temps, unes relacions amb les seves treballadores també diferents. Les empreses familiars i les cooperatives mantenen una vinculació directa amb l'estructura social, productiva i política del territori i han de ser considerades com el veritable poder econòmic del departament de Santa Rosa.

Per altra banda, el gran capital manté un relació molt més dèbil amb els recursos del departament. La seva relació amb l'agricultura de la zona és a través de la contractació i el seu impacte més important és el reclutament de mà d'obra femenina que s'irradia fins i tot als departaments veïns de Santa Rosa. Així, existeix només una vinculació productiva amb el departament, però aquesta no es tradueix en una sinergia entre els agents socials, ni econòmics ni polítics. És ben cert que el treball està subjecte a les regulacions laborals establertes legalment, però les treballadores gaudeixen d'aquests drets només temporalment, i es troben desprotegides totalment durant la resta de l'any.

Conjuntament amb aquest sistema de producció industrial ha existit sempre una tradició artesanal en la producció dels aliments generalment associada a àrees rurals. Aquesta tradició ha estat la base per al desenvolupament d'activitats de transformació i elaboració d'aliments dins l'economia informal i fins i tot per a la formació de cooperatives femenines com la Cooperativa Hogar Rural.

Aquesta estructura productiva, però, s'ha forjat gràcies a l'existència d'un capital humà del qual, sense cap mena de dubte, les dones conformen una part

11. Aquest concepte va ser creat per la mateixa autora en la seva memòria de recerca i es pot definir com un espai territorial especialitzat en la producció i transformació de productes agraris amb similituds i diferències respecte a les característiques estructurals dels nous districtes industrials. Com aquest últim, el districte agroindustrial es caracteritza per l'existència d'uns recursos locals de primeres matèries, d'una tradició endògena de transformació agrària, tant industrial com artesanal, les quals es combinen amb unes altres d'origen extern, una cultura de producció, d'uns recursos humans (treballadors i treballadores) coneixedors de la feina en l'agricultura i l'agroindústria, però també d'un cert potencial investigador i innovador. El districte agroindustrial, en canvi, es caracteritza per la coexistència d'elements estructurals propis tant de la producció fordista (producció en massa) com de l'especialització flexible, dinàmica que està íntimament relacionada amb les característiques productives de les indústries agroalimentàries i que li dóna una especificitat diferenciadora del districte industrial pròpiament dit.

molt important, no només perquè són la mà d'obra principal de les indústries agroalimentàries, sinó també perquè són les responsables de la reproducció social de la força laboral del departament de Santa Rosa. Vegem-ho a continuació.

6. Treball i vida quotidiana de les dones assalariades en l'agroindústria de Santa Rosa

Qui són les dones de Santa Rosa?

Les dones entrevistades tenen una mitjana d'edat de 47 anys i, en general, totes són casades, a excepció d'una soltera i tres vídues, amb una mitjana de tres fills per unitat familiar i amb un nivell d'estudis mínim (vuit tenen la primària acabada, però en tres casos aquesta no ha estat acabada i dues són analfabetes). A la mostra existeix un predomini de les llars nuclears (nou de les catorze), encara que amb una altra presència de famílies extenses (quatre de les catorze), dues de les quals són monoparentals ampliades amb dona cap de família, amb una mitjana de 4,3 membres per família.

Econòmicament les unitats familiars es caracteritzen per la seva pobresa, especialment aquelles més extenses (set i vuit membres), les quals coincideixen amb les monoparentals encapçalades per una dona¹², les condicions de vida de les quals són realment extremes, fins al punt de necessitar *el treball dels fills* per sobreviure. En aquestes famílies és on més clarament es poden apreciar les empremtes de la feminització de la pobresa i de la precarietat de vida per a les generacions més joves. De fet, les diferències més marcades en la situació econòmica d'unitats familiars és determinada, més que per l'activitat assalariada de la dona, per la situació laboral del marit o d'altres membres de la família que poden contribuir a l'ingrés monetari.

El treball agroindustrial

Les dones que treballen en la indústria agroalimentària desenvolupen clarament una feina temporal, ja que la majoria tenen contractes temporals (onze de les catorze), encara que moltes vegades el treball no té regulació contractual (en quatre casos les dones treballen sense cap tipus de contracte). En les empreses estudiades existeix una diferenciació entre treballs anuals i temporals, la divisió dels quals té un fort component de gènere¹³, amb una relació

12. La mitjana de membres d'aquestes famílies és de sis individus i se situa per sobre de la mitjana global de la mostra, la qual es troba en 4,3 membres.

13. Un exemple clar el trobem a l'empresa Lanín, on la plantilla fixa està composta per cinquanta treballadors, únicament cinc dels quals són dones i dues estan en tasques d'administració. Durant la temporada (que pot durar de dos a tres mesos per terme mitjà, l'ocupació es multiplica seriosament i les diferències percentuals s'inverteixen. Aquí, a la indústria Lanín, el personal pot arribar als 400 operaris, amb quasi un 90% de personal femení. A les indústries de la Dormida, però, els treballs femenins superen aquests percentatges fins aproximar-se a quasi el 100%.

anual-masculí, temporal-femení. Tantmateix, les tasques desenvolupades per les dones són les menys qualificades de tot el procés de producció, el qual està estructurat segons una estricta divisió sexual del treball basada en paràmetres purament biològics (feblesa física de les dones), que les ha relegat a aquelles activitats més manuals i, per tant, més mal remunerades. Les dones són les encarregades de les tasques pròpies del processament directe i manual del producte. Malgrat la mecanització del procés de producció (cadena), les dones no són les controladores de la maquinària, i el seu treball es destina bàsicament a la manipulació. Un clar exemple són els senzills mitjans de producció utilitzats per elles: una cullera i un ganivet. Aquesta divisió sexual del treball determina al mateix temps les diferències salarials entre els homes i les dones treballadores. De fet, no existeix una segregació salarial directa, sinó que aquesta, en basar-se en la categoria laboral, es realitza d'una forma indirecta.

No. Los hombres al final. Hay máquinas que son grandes, que son peligrosas, ahí trabajan los varones, ahí trabajan los varones. Pero los varones más están para... para... para acarrear, cómo se llama?, cajas, que vamos a decir cajones. Bueno esos son los que andan con los carritos. Los varones están para eso. Pero lo que nosotros estamos más con las mujeres na más, tenemos capataza, encargada, son mujeres, y en la cinta también tenemos otra encargada pero son mujeres. Todas... las mujeres trabajan con las mujeres y los varones con los varones. (LANI6)

L'afiliació sindical és mínima si no inexistent. Les úniques dones sindicalistes són les treballadores de la indústria Lanín, però aquesta sindicalització és més burocràtica (es descompta un percentatge del salari de les treballadores en concepte de contribució sindical) que real¹⁴. A les altres empreses estudiades, l'afiliació sindical és inexistent. Aquí les negociacions treballadores-empresa estan basades més en actituds de complementació i relacions personals¹⁵.

14. Un exemple molt clar d'aquesta situació són els resultats d'una vaga realitzada durant la temporada de l'any 1994. Les demandes de les treballadores era un augment salarial, el qual, seguint la dinàmica de l'economia nacional, estava estancat a uns nivells molt baixos (un peso brut l'hora de treball). Les treballadores temporals, amb el suport dels sindicats, però no de les treballadores fixes, van aturar el procés de producció i van obligar a fer negociacions. L'empresa va continuar la producció en una altra fàbrica de la província (a San Rafael), i va tancar la planta de Las Catitas. Les dones van veure com la seva pressió era resolta en contra d'elles i com la temporada quedava reduïda a un mes de treball. Les conseqüències de la vaga van ser un increment del salari (un peso i vint cents bruts), però una pèrdua de la bonificació per presentisme (tiquet canasta), amb la qual cosa en realitat es va produir un descens real del salari total. La sensació de fracàs i decepció entre les treballadores era molt clara, no només per les conseqüències directes de la vaga, sinó també per la constatació del domini i la manipulació de l'empresa.

15. De fet, l'estructura familiar o de cooperativa de les empreses ajuda a establir aquest tipus de relacions laborals, però, al mateix temps, l'absència de sindicats dóna més flexibilitat a les empreses per mantenir unes condicions no regulades, les quals, però, són acceptades per les dones.

La jornada laboral

Les dones entrevistades mantenen ritmes de vida molt diferents segons la seva posició dins del mercat laboral i, també, segons l'època de l'any. El primer fet destacable és la *quasi reclusió domèstica* de totes, especialment en el cas de les dones amb un treball únicament temporal, i també l'articulació de la seva jornada laboral segons les necessitats i els horaris de la resta de membres de la unitat familiar. La jornada mitjana setmanal dedicada al treball reproductiu durant l'època d'atur és de 32 hores¹⁶, però per a les dones amb una presència més o menys contínua en el mercat laboral aquesta pot arribar a les 77,5 hores setmanals¹⁷. L'arribada de la temporada de treball, però, marca un punt d'explosió de les hores de la jornada laboral. Amb uns horaris sense límits, imprevisibles, esgotadors, juntament amb la reiterada responsabilitat domèstica i de cura de la família, les dones s'han d'enfrontar a unes jornades no ja dobles, sinó triples. La jornada laboral en aquests casos pot arribar a superar les 70 hores setmanals de treball assalariat (fins a un màxim de 84 en alguns casos), a les quals cal afegir les corresponents hores de treball domèstic. Amb tot, es pot pensar que les jornades setmanals d'aquestes dones poden arribar a les 90 o 100 hores setmanals¹⁸. Com veiem, les dones multipliquen les hores de treball, desenvolupen una jornada no doble, sinó ja triple, la qual no es limita només als dies laborables, sinó que s'allarga fins al cap de setmana.

[...] en la casa nunca estás de balde, siempre tenés algún detalle, alguna cosa que hacer y más acá, onde vivimos... vos viste? que es todo tierra, no es cierto?, no tenemos calles asfaltadas. Entonces el chiquito que tengo, que tiene cuatro años, que ahí lo tengo!... es tierra y barro, estos días que ha llovido, te imaginás vos!, vos has visto las calles?, bueno ayer, ayer las arreglaron porque si hubieras venido antes, mirá! Así que me lleva mucho trabajo el chiquito, porque es ropa rota, sucia, barro y qué sé yo!, en él se me va casi todo el tiempo. Y a esta hora es la hora que ya estoy más este... no desocupada porque ya te digo, siempre hay algo que hacer, pero es la hora, viste?, que me tomo un respirito... [era por la tarde cerca de las 4] un ratito, media hora, una hora hasta que ya llega la nena que se ha ido a la escuela y ya enseguida llega otra vez y empieza otra vez el trajín con carpetas y qué sé yo!, viste? (COOP2).

Bueno, me levanto a las seis. Y ahí me preparo... me levanto, me lavo, me cambio me... me preparo para ir a trabajar. No desayuno porque desayuno «onde» trabajo. Bueno y de ahí al trabajo. Entro a las siete de la mañana y salgo a las diecisiete, que serían diez horas de trabajo. Descansamos media hora que sería de 12,30 a la 1 de la tarde, es media hora de descanso. Y seguimos trabajando hasta las cinco de la tarde. El sábado, pues voy a ver a mis niños que los dejo desde el día domingo hasta el día viernes con mi mamá. Y salgo de trabajar y voy a verlos a los chicos.

16. Aquesta jornada laboral es refereix únicament a les hores dedicades al treball domèstic.

17. Aquesta dada inclou tant les hores dedicades al treball a la indústria agroalimentària com el temps dedicat al treball domèstic.

18. Aquesta jornada laboral inclou tant el treball assalariat com el domèstic.

Los saco del colegio; los llevo a casa de mi mamá; hago las compras; vengo, les preparo la media-tarde a mi «marío» y a los chicos y hago la cena; comen y después mi marío va y los lleva y... yo ya me preparo otra vez para dormir y para el otro día hacer casi el mismo trabajo. El mismo horario que... trabajamos de lunes a viernes, del día lunes a jueves hacemos diez horas y el viernes ocho horas que serían la cuarenta y ocho horas que se trabajan semanales (LANI4).

L'esfera domèstica

En termes generals es pot dir que la distribució del treball domèstic entre els membres de la parella segueix estrictament aquesta divisió sexual: *sense cap excepció, la dona és sempre la màxima responsable de la llar i de totes les tasques que hi estan relacionades*. Aquest esquema desequilibrat és la característica més generalitzada dels casos estudiats, i només es veu modificat quan existeixen altres membres femenins dins de la unitat familiar. Així, es pot dir que la incorporació de la dona al mercat del treball no comporta, per a la majoria dels casos estudiats, un qüestionament dels rols de gènere. La dona es continua considerant com la màxima responsable de les tasques domèstiques.

El resultat de les enquestes ens permet aprofundir molt més dins de la unitat familiar per mostrar com són *el cuinar i la neteja de la casa*, les tasques domèstiques més importants segons el nombre d'hores destinades setmanalment, catorze i tretze hores i mitja de mitjana respectivament. Però les característiques tradicionals del lloc, així com la situació econòmica de les famílies, provoquen que les activitats domèstiques, com el cuinar, no estiguin destinades només a la subsistència dels membres de la família, sinó que es conformi també com un *mitjà per a l'estalvi econòmic i per a l'obtenció directa d'un ingrés monetari*. Moltes de les dones entrevistades deconstrueixen la dicotomia tradicionalment establerta entre espai domèstic-espai reproductiu i fan de la llar un espai productiu. En deu dels casos les dones afirmen que hi elaboren aliments (com el pa, les confitures, les salses, etc.), i dues de les nostres entrevistades es dedicaven a la producció de pasta (raviolis, empanades) i dolços que després comercialitzaven entre el veïnat.

El suport familiar és imprescindible per a la incorporació de la dona al mercat de treball. La família ha de ser considerada i entesa com *una institució de suport* on es troben els mitjans per superar l'absència de l'administració pública i la manca de recursos econòmics, especialment en la cura dels fills i les persones grans. En el context rural de la nostra anàlisi la cura dels fills petits és una tasca només compatible amb el treball productiu gràcies a l'ajuda d'altres membres femenins de la família, però molt especialment de *les àvies*. Quan la presència de les dones en el mercat laboral és anual, el suport donat per elles és un factor indispensable.

No, no. Yo no sé porque será que yo... trabajé de soltera, me casé y me... me acostumbré, me acostumbré a llevar la casa y a trabajar que yo, para mí no es difícil y tener una persona que uno le tenga confianza y que... como yo que tuve a los chicos y yo sé que acá mi mamá los dejo y sé que me los cuida bien. Ya de poner una

persona en la casa ya sería muy difícil, tendría que ser una persona de mucha confianza o algo así. Yo no podría.... ya me sería más incómodo de trabajar sin tener a nadie que me cuide los chicos... Para un caso así es difícil pa una mujer. Pero en mi caso es mi mamá, porque yo sé que mi mamá me los cuida bien... (LAN14)

Història laboral i cicle de vida

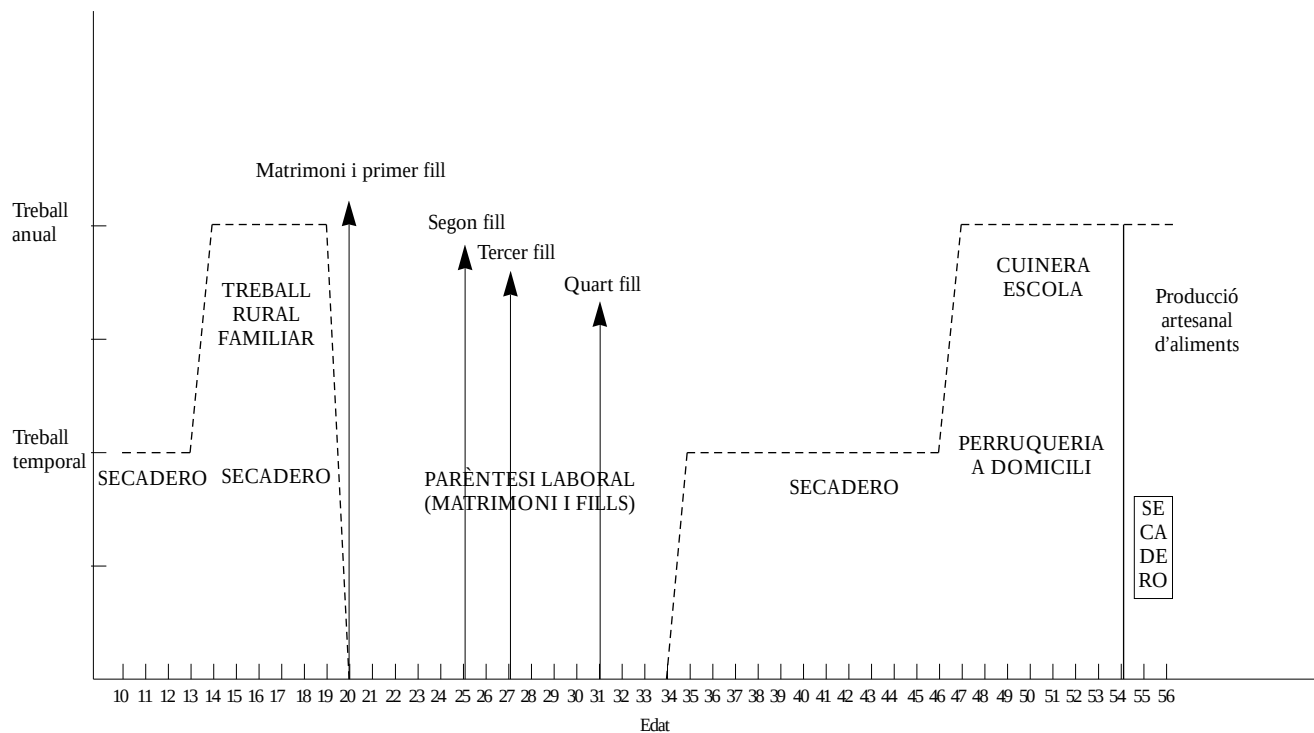
Per una banda, una de les característiques més clares de la participació femenina en el mercat laboral ha estat la seva incorporació primerenca als treballs assalariats. Durant l'etapa prematrimonial, l'activitat laboral assalariada s'ha concentrat en tres activitats diferenciades: el treball domèstic, el treball rural (bàsicament dins d'una organització de treball familiar) i el treball agroindustrial. Aquesta heterogeneïtat ha anat reduint-se i s'ha transformat en una quasi especialització en el treball agroindustrial (en un procés de substitució), el qual ha estat el protagonista de l'experiència laboral de la majoria de les dones de la mostra. La retribució salarial més elevada i les millors condicions laborals (tant des del punt de vista dels contractes com del mateix treball) són les argumentacions que han justificat aquest procés de substitució i especialització en la tasca agroindustrial.

L'altra característica destacable és la seva forma cíclica, que coincideix exactament amb el cicle de vida de les mateixes dones. Els rols de gènere i les responsabilitats socials i familiars que implica, és la variable explicativa de la discontinuïtat laboral, on el màxim trencament és determinat pel matrimoni i l'arribada dels fills (gràfic 1).

De fet, la reincorporació de la dona al mercat laboral o la seva continuació després del matrimoni i la maternitat depèn molt del nivell econòmic de les famílies (només les dones amb un treball fix a la indústria agroalimentària i quan el seu salari era l'ingrés principal o el més estable per a l'economia familiar han mantingut la seva presència dins el mercat laboral). Així, les raons econòmiques (especialment difícils per a les dones vídues) són, sense cap mena de dubte, les variables que justifiquen el treball assalariat de la dona i el «trencament» de la seva reclusió domèstica, ja que les motivacions personals i/o socials són sempre secundàries i esmentades sense cap èmfasi.

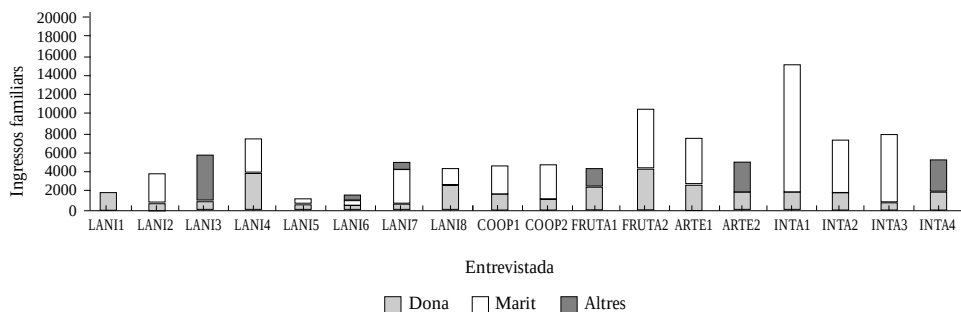
El valor multidimensional del treball

De forma general, s'ha pogut apreciar com la majoria de les unitats familiars, amb algunes excepcions, es caracteritzen per tenir uns nivells d'ingressos molt baixos, i algunes per estar en el límit perillós de la pobresa. D'aquesta manera, considerar l'ingrés monetari femení com una simple ajuda és no voler reconèixer la realitat. Per moltes famílies aquest és l'element que determina la supervivència mínima en un context econòmic de recessió i crisi, tal com demostra l'estructura d'ingressos de les unitats familiars (vegeu el gràfic 2).

Gràfic 1. Història laboral d'una treballadora temporal de la indústria agroalimentària (ARTE1).

Font: elaboració pròpia a partir del treball de camp.

Gràfic 2. Ingressos familiars anuals (segons aportació dels membres de la família).

Font: elaboració pròpia a partir del treball de camp.

El treball femení ha permès l'adquisició de béns de primera necessitat, com el pagament de la casa o l'alimentació¹⁹ i, en altres casos, mantenir unes condicions de vida mínimes per als membres de la família, especialment els fills²⁰. Així, el valor econòmic del treball femení és vital i, per tant, inqüestionable.

La participació de la dona en el mercat laboral, però, no s'ha traduït en la seva incorporació total a l'esfera pública i al seu gaudiment. L'aïllament és la tònica dominant, la casa i la fàbrica i el trajecte entre aquests dos àmbits és, en la majoria de casos, l'espai de les dones. Malgrat tot, l'experiència laboral ha suposat per elles un cert poder de decisió dins de la unitat familiar (almenys pel que fa al destí dels seus ingressos, tal com es pot apreciar a la citació següent), la qual, sense cap mena de dubte, ha estat la principal beneficiària del paper productiu femení.

Yo veo lo que hace falta, porque los hombres nunca necesitan nada! [risas]. Para ellos todo está bien!, «no te comprés aquello porque no va a caber en la casa» —teníamos una casa chiquita— «no te comprés tal cosa porque a dónde lo vas a poner!» [...] Él nunca, «pero donde lo vas a poner...», «no, dejalo». Así que cuando llegaban las compras ya estaba, no había más que decir! [risas] (LANI8).

De fet, les dones veuen la seva feina com una benedicció davant un context d'adversitat, ja que, encara que no autorreconeixin l'autèntic valor econòmic del seu treball, totes en comprenen la necessitat. Aquesta valoració s'amplia al camp personal i/o social en alguns casos, com s'exposa en aquesta citació de la mateixa treballadora de l'empresa Lanín:

19. Un 38,9% de les dones va respondre que destinaven els seus salaris primerament al pagament de la casa i un 27,8% a l'alimentació.

20. Com a segona opció al destí dels ingressos, el 47,1% dedicaven els seus salaris als fills (escola, roba, etc.).

A mi me encanta trabajar. Me encanta porque te desenchufás, conversás con las compañeras... la casa es... uf! (LANI8)

Per aquesta dona, el treball s'ha convertit en un espai de relació social i fins i tot d'enriquiment personal, però, en general, i a la llum del resultat de les entrevistes, podem concloure que per la majoria de les dones l'experiència laboral assalariada no ha suposat per elles ni un qüestionament dels rols de gènere tradicionals ni el trencament de les relacions de poder.

7. Consideracions finals

Com hem vist, el desenvolupament agroindustrial a Santa Rosa no han estat suficient per impedir la desarticulació social (pobresa) de l'estructura rural. Les indústries agroalimentàries han permès l'expansió del mercat laboral local per a les dones, però aquesta ha estat temporal i moltes vegades abusadora. La temporalitat del treball posa sempre en risc la supervivència de la família al llarg de l'any, fent que el fantasma de la pobresa sigui sempre present en la majoria de les unitats familiars estudiades. La deserció escolar i el treball infantil han estat sempre presents en la nostra anàlisi i es conformen com uns dels exemples més clars de les dificultats de vida de les famílies en el context estudiat, però també demostren la insostenibilitat de la situació actual.

L'accés als recursos socioeconòmics de Santa Rosa ha estat molt determinat per les especificitats de les estructures de gènere. De fet, la cultura local de gènere, els rols socials assignats a les dones i als homes, en la qual l'home és considerat el cap de família i la dona «l'ànima de la casa», també ha estat determinant per crear una distinció entre activitats masculines i femenines, per dividir el mercat laboral no només en temporal o anual, sinó també en femení o masculí. Com hem vist en la nostra anàlisi, el mercat laboral ha estat accessible a la dona només de forma temporal i en moments molt concrets de la seva vida, de manera que s'ha dissenyat una *història laboral cíclica i marcada pels treballs temporals*, que concorda perfectament amb el cicle de vida femení. Però la forma com la indústria agroalimentària ha utilitzat les diferències patriarcales i de gènere en la seva producció es reflecteix també directament en la *divisió sexual del treball* en el si de les empreses. Aquesta segueix uns paràmetres basats en els estereotips dissenyats pel sistema patriarcal (la feblesa física de les dones, la seva destresa i habilitat per als treballs manuals, etc.) i ha determinat la seva ocupació en les tasques més desqualificades i manuals i, per tant, les menys remunerades.

La impossibilitat d'accedir a unes altres alternatives laborals, juntament amb la necessitat incipient d'un ingrés econòmic, han fet que les dones acceptin els mecanismes de control i les condicions laborals temporals i poc qualificades implantades per les indústries, conformant-se com una *mà d'obra captiva* que ha encaixat perfectament amb les necessitats productives de les indústries agroalimentàries de la zona. Així doncs, el treball de la dona en la indústria agroalimentària no es pot entendre només des del punt de vista de l'estructura

econòmica, sinó que existeixen altres elements de caràcter social (la construcció social del treball, la cultura local de gènere), econòmic (la pobresa de les famílies) i polític (l'actitud dels Estats) que han determinat el moment i la manera com dona s'ha incorporat a l'esfera pública de la producció. De fet, les característiques específiques de la participació femenina en el mercat laboral han estat conformades per *la combinació perfecta entre l'estructura econòmica (capitalisme) i l'estructura social (patriarcat)*.

Sense cap dubte, la dona, subjecta a unes relacions de gènere desiguals dins de la unitat familiar, ha estat l'única responsable de portar a terme la reproducció social del treball, responsabilitat només compartida de forma estable amb altres membres femenins de la unitat familiar. L'ajuda rebuda pels membres femenins de la família, no només en la realització del treball domèstic, sinó bàsicament en l'atenció a les persones necessitades d'ella, com els fills, ha ajudat a la incorporació de la dona al mercat laboral (tant temporal com anual) i a l'alleugeriment de les responsabilitats dels seus rols de gènere. *La família es converteix, doncs, en una xarxa social informal i de suport, on les dones elaboren les seves estratègies de resistència per poder combinar la seva triple dimensió social: ser treballadores, mares i esposes.*

L'ingrés econòmic produït pel treball femení ha tingut una importància decisiva per a la supervivència de les famílies. D'aquesta manera, el valor *econòmic del treball de la dona és vital i, per tant, inqüestionable*. La seva participació en el mercat laboral, però, no suposarà per a elles una garantia per al futur. La temporalitat del treball no farà possible el gaudiment d'una jubilació, ni d'una seguretat econòmica i, per tant, la seva subordinació a altres membres de la família (els fills en aquest cas) serà la tònica dominant. El seu rol no ha ajudat tampoc a trencar amb els llaços de poder existents en la unitat familiar ni han tingut una contrapartida personal. El treball no ha traspassat el llinar del marc purament econòmic i no s'ha convertit en l'element, com pensa el feminisme liberal, de la igualtat entre els gèneres. D'aquesta manera, la temporalitat és, doncs, un dels elements que ens demostren com les indústries agroalimentàries han aprofitat les estructures de gènere dissenyades per la societat patriarcal per fer de les dones la seva mà d'obra principal. Però la temporalitat també ha estat el mecanisme que ha ajudat a perpetuar-les. *El paper laboral de la dona, vital per a la família i el sosteniment de les estructures rurals, no s'ha reflectit ni en el seu accés a l'espai públic (en la visibilització de la seva importància com un agent actiu en el desenvolupament rural i social) ni en el trencament de les relacions de poder desequilibrades entre els gèneres.*

Bibliografia

- ABLAN FLOREZ, E. (1991). «Alternativas en el campo de la transformación de los alimentos: las agroindustrias rurales». *Revista de geografía venezolana*, 32, p. 53-63.
- ALBERO, V. (1994). «El sector agroalimentario: una actividad de futuro». *El Boletín*, 13, p. 6-13. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación

- ANASTASI, A.B. (1991). «La Mendoza del Desierto: poblados y pobladores entre la resistencia y el abandono». *Revista de Geografía Norte Grande*, 18, p. 67-74.
- APOSTOLE, R.; THIESSEN, V. (1992). «Gender, work task differentiation and Job control in the Nova Scotia Fish Processing Industry». *Revue canadienne des sciences de l'administration*, vol. 9(1), p. 13-23.
- ARIZPE, L.; ARANDA, J. (1986). «Women workers in the strawberry agribusiness in Mexico». A LEACOCK, E.R.; SAFA, H.I. *Women's work. Development and the divisions of labour by Gender*. South Hadley: Bergin & Garvey, p. 174-193.
- (1989). «Las ventajas comparativas de las desventajas de las mujeres: las obreras de la agroindustria de la fresa en Zamora, Michoacán». A ARIZPE, Lourdes. *La mujer en el desarrollo de México y de América Latina*. México: UNAM, Centro Regional de Investigaciones Multidisciplinarias, p. 181-216.
- AZPIAZU, D.; NOCHTEFF, H. (1994). *El desarrollo ausente. Restricciones al desarrollo, neoconservadurismo y élite económica en la Argentina. Ensayos de economía política*. Buenos Aires: Grupo editorial Norma.
- BARBIERI, T.; OLIVEIRA, O. de (1989). *Mujeres en América Latina*. Ed. Iepala.
- BAYLINA, M. (1997). «Metodología cualitativa y estudios de geografía y género». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 30, p. 123-138.
- BECCARIA, L.A. (1991). «Distribución del ingreso en la Argentina: explorando lo sucedido desde mediados de los setenta». *Desarrollo económico*, vol. 31 (123), p. 319-338.
- BURBACH, R.; FLYNN, P. (1980). *Agribusiness in the Americas*. Londres: Monthly Review Press.
- CAMPAÑA, P. (1992). *El contenido de género en la investigación en sistemas de producción*. Santiago de Chile: RIMISP.
- CEPAL (1995). *Las relaciones agroindustriales y la transformación de la agricultura*. Santiago de Chile: CEPAL.
- COLOMBARA, M. (1992). «Espacio y mujer. Una contribución a la geografía del género». *Boletín de estudios geográficos*, vol. XXV, 89, p. 25-33.
- DAVIS, J.H.; GOLDBER, R.A. (1957). *A concept of agribusiness*. Boston: Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University.
- DOMINGO, C.; VIRUELA, R. (1997). «Trabajo femenino en agroindustrias tradicionales». *Cuadernos de geografía*, 61, p. 1-15.
- FITZIMMONS, M. (1986). «The new Industrial Agriculture: the Regional Integration of Speciality crop production». *Economic Geography*, 62, p. 334-53.
- FRIEDMANN, H. (1991). «Changes in the international division of labor: agri-food complexes and export agriculture». A FRIEDLAND, William; BUSH, Lawrence, BUTTEL, Frederick; RUDY, Alan. *Towards a new political economy of agriculture*. Westview Press, p. 65-93.
- (1993). «Distances and durability: shaky foundations of the world food economy». A McMICHAEL, Philip (ed.). *The global restructuring of agro-food systems*. Cornell University Press, p. 258-276.
- FURLANI DE CIVIT, Mª E.; GUTIÉRREZ DE MANCHÓN, J. (1992). «Desarrollo en regiones marginales. Posibilidades de desarrollo endógeno en centros menores». Universidad Nacional de Cuyo (sense publicar).
- GARCIA RAMON, M.D; CRUZ, J.; SALAMAÑA, I.; VILLARINO, M. (1995). *Mujer y agricultura en España. Género, trabajo y contexto regional*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau.
- GOUEIA, L. (1990). «Global strategies and local linkages: the case of the U.S. meatpacking industry». A BONNANO, Alessandro i altres (ed.). *From Columbus to CoAgra. The globalization of Agriculture and Food*. University Press of Kansas, p. 125-148.

- GOODMAN, D.; REDCLIFT, M. (1991). *Refashioning nature: food, ecology and culture*. Londres i Nova York: Routledge.
- GREIG, W.S. (1984). «Changing locations in the Food Processing industry and Measurement of Important costs Factors Affecting Changes». A GREIG, W.S. *Economics and Management of Food Processing*. Connecticut: Avi Publishing Company.
- GUTMAN, G.; GATTO, F. (1990). *Agroindustrias en la Argentina. Cambios organizativos y productivos (1970-1990)*. Buenos Aires: Centro Editor de América Latina.
- HACKER, S. (1978). «Farming out the home: women & agribusiness». *Science for the People*, vol. 100, 15-28.
- HARRISON, B. (1992). «Industrial Districts: old wine in new bottles?». *Regional Studies*, 26 (5), p. 469-83.
- HEFFERNAN, W.; CONSTANCE, D. (1994) «Transnational corporations and the globalization of the food system». A BONNANO, Alessandro i altres (ed.). *From Columbus to CoAgra. The globalization of Agriculture and Food*, University Press of Kansas, p. 29-51.
- HUICI, N.; JACOBS, E. (1989). *Agroindustrias argentinas de alimentos. Diagnósticos y perspectiva*. Buenos Aires: CISEA.
- INDEC. Censo Nacional de Población y Vivienda, 1991.
- JAROSZ, L. (1996). «Working in the global food system: a focus for international comparative analysis». *Progress in Human Geography*, vol 20(1), p. 41-55.
- JUAN I FENOLLAR, R. (1978). *La formación de la agroindustria en España, 1960-70*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- KAY, C. (1995). «Desarrollo rural y cuestiones agrarias en la América Latina contemporánea». *Agricultura y Sociedad*, 75, p. 27-82.
- KLEYSER, B. (ed.) (1996). *Productoras agropecuarias en América del sur*. San José de Costa Rica: IICA i BID.
- LITTLE, J. (1990). «Women's employment in the food system». A MARSDEN, Terry; LITTLE, Jo (1990). *Political, social and economic perspectives on the International Food System*. Avebury, Aldershot, p. 141-56.
- (1991). «Theoretical Issues of women's non-agricultural employment in rural areas, with illustrations from the U.K.». *Journal of rural studies*, 7(1/2), p. 99-105.
- LITTLE, J.; AUSTIN, P. (1996). «Women and the rural idyll». *Journal of Rural Studies*, vol. 12 (2), p. 101-111.
- LLAMBI, L. (1990). «Opening economies and closing markets: Latin American agriculture's difficult search for a place in the Emerging global order». A BONNANO, Alessandro i altres (ed.). *From Columbus to CoAgra. The globalization of Agriculture and Food*. University Press of Kansas, p. 184-209.
- MAAS, J.H.M.; CARDOL, G. (1984). «The agribusiness complex and its spatial context». *Vakgroep Economische Geografie*. Nijmegen, Netherlands. 18 p.
- MACHADO, A. (1991). *El sistema agroalimentario. Una visión integral de la cuestión agraria en América Latina*. S. XXI Editores.
- MARCHENA, M. (1995). «Una nueva geografía de América Latina: ¿un descubrimiento geográfico?». *Anales de la Universidad de Alicante*, 14, p. 5-30.
- MARSDEN, T.; LITTLE, J. (eds.) (1990). *Political, social and economic perspectives on the international food system*. Londres: Avebury.
- MBILINYI, M. (1990). «Structural adjustment, agribusiness and rural women in Tanzania». A BERSTEIN; CROW i altres. *The food question*. Monthly Review Press, p. 111-24.

- McMICHAEL, P. (ed.) (1993). *The global restructuring of agro-food systems*. Cornell University Press.
- MEDRANO, D. (1982). «Desarrollo y explotación de la mujer: efectos de la proletarianización femenina en la agro-industria de flores en la Sabana de Bogotá». A LEON, M. (ed.). *Debate sobre la mujer en América Latina y el Caribe*, vol. I, Bogotá.
- MEIER, V. (1995) «Claveles, rosas, crisantemos: las mujeres colombianas trabajan para el mercado mundial». *El Campo*, 133, p. 267-286.
- MOMSEN, J.H.; KINNAIRD, V. (ed.) (1993). *Different places, different voices. Gender and development in Africa, Asia and Latin America*. Routledge.
- MORALES, S. (en premsa). «La Geografía del Género en América Latina. Una aproximación a través del análisis bibliométrico». *Boletín de Estudios Geográficos*. Mendoza Argentina.
- PÉREZ ROMAGNOLI, E.; RICHARD, R. (1994). «La década de 1870 en Mendoza: etapa de reorientación de la economía y el espacio hacia el dominio vitivinícola». *Revista de Estudios Regionales*, 11, p. 151-176.
- PORTER, M. (1990). *Competitive advantage of nations*. Londres: Macmillan.
- PRADOS, M. José (1997). «Trabajadoras de segunda clase. Mujer y empleo en el sector agroalimentario andaluz». *Trabajo. Revista de relaciones laborales*, 4, p. 1-15.
- PRATT, G.; HANSON, S. (1991). «On the links between home and work: family-household strategies in a bouyant labour market». *International journal of urban and regional research*, 15 (1), p. 55-74.
- RAYNOLDS, L. (1993) «The restructuring of Third World agro-exports: changing production relations in the Dominican Republic». A McMICHAEL, Philip (ed.). *The global restructuring of agro-food systems*. Cornell University Press, p. 214-238.
- RICHARD, R. (1994). «Hacia el desarrollo capitalista en la provincia de Mendoza. Evolución de los sistemas de explotación del viñedo entre 1870 y 1900». *Anales de la Sociedad científica Argentina*, vol. 224 (2), p. 1-34.
- ROSE, D.; CHICOINE, (1991). «Access to school day care services: class, family, ethnicity and space in Montreal's olds and new inner city». *Geoforum*, 22, p. 185-201.
- SABATÉ, A. (1992). «Trabajo, género y diversificación económica en zonas rurales». *Treballs de Geografia*, 44, p. 99-107.
- SABATÉ, A.; RODRÍGUEZ, J.M.; DÍAZ, M.A. (1995). *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*. Madrid: Síntesis.
- SACHS, C. (1996). *Gendered Fields. Rural women, agriculture and environment*. Westview Press.
- SACHS, C.D. (1991). «Women's work and food: a comparative perspective». *Journal of Rural Studies*, 7. (1/2), p. 49-55.
- SANZ CAÑADA, J. (1991). «Análisis espacial de la industria agroalimentaria: un enfoque de desarrollo regional». *Revista de Estudios Agrosociales*, 157, p. 204-235.
- (1994). *Industria agroalimentaria y desarrollo regional: análisis y toma de decisiones locacionales*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- SILLA, V.A. (1994). «El sector agroalimentario: una actividad de futuro». *El Boletín*, 13, p. 6-13.
- SILVA, V. (1993). *Mujer y desarrollo regional: afinidades y tareas pendientes*. Dirección de Políticas y Planificación Regional (ILPES). Serie Ensayos (35 p.).
- STANLEY, K. (1993) «Industrial and labor market transformation in the U.S. Meatpacking Industry». A McMICHAEL, Philip (ed.). *The global restructuring of agro-food systems*. Cornell University Press, p. 129-144.

- STOLEN, K. (1991). «Gender and Agricultural Change in North-East Argentina». *The journal of development research*, 1, p.161-181.
- TALAVERA, P. (coord.) (1991). *La crisis económica en América Latina*. Sendai ediciones.
- TEUBAL, M. (1995). *Globalización y expansión agroindustrial. ¿Superación de la pobreza en América Latina?* Buenos Aires: Corregidor.
- TEUBAL, M.; PASTORE, R. (1995). «El agro y los complejos agroindustriales: el caso argentino». A TEUBAL, M. *Globalización y expansión agroindustrial. ¿Superación de la pobreza en América Latina?* Buenos Aires: Corregidor.
- TIO, C. (1992). «El futuro del sector agroalimentario». *Revista de economía*, 13, p. 54-57.
- VALDÉS, X. (1993). «Las temporeras: la cara femenina de la modernización agraria». A FILGUEIRA, N. (ed.). *Mujeres y trabajo en América Latina*. Ed. Iepala, p. 219-258.
- WAINERMAN, C.; GIUSTI, A. (1994). «¿Crecimiento real o aparente? La fuerza de trabajo en la Argentina en la última década». *Desarrollo Económico*, vol. 34 (135), p. 377-396.
- WALLACE, I. (1983). «Towards a geography of agribusiness». *Progress in Human Geography*, vol. 9, p. 491-510.
- WGSG (1997). *Feminist geographies. Explorations in diversity and difference*. Essex: Longman.
- WHATMORE, S. (1994). *Gender and rurality*. Londres: David Fulton Publishers.
- (1994b). «Global Agro-food complexes and the refashioning of rural Europe». A AMIN, A.; THRIFT, N. (eds). *Globalization, institutions and regional development in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- WOLF, D. (1992). *Factory daughters. Gender, household dynamics and rural industrialization in Java*. University of California Press.
- ZAMORANO, M. (1992). «Región cuyana de los oasis agroindustriales». A ROCCATAGLIATA, J.A. (coord.). *La Argentina: geografía general y los marcos regionales* (2ª ed.). Buenos Aires: Editorial Planeta, p. 613-660.
- ZAVELLA, P. (1987). *Women's work and chicano families. Cannery workers of the Santa Clara Valley*. Cornell University Press.